

Проф. др Димитрије-Димо Вујовић

ТРЕЋА ФРАНЦУСКА РЕПУБЛИКА И ЦРНА ГОРА (1871 — 1914)

ЗАОШТРАВАЊЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ

Детронизирање Наполеона III и проглашење Треће француске републике примљено је у Црној Гори са задовољством. То је била последица незадовољства источном политиком Наполеона III и очекивања да ће француска република бити ослонац поробљених народа у њиховој борби за ослобођење. Зато су се, преко „Црногорца”, у оно вријеме јединог листа у Црној Гори, чуле ријечи поздрава новој републици.¹ Али ускоро је овај лист на њен рачун упутио много оштрих критика. Повод је био Париска комуна, о којој је лист писао са симпатијама. У свим бројевима листа, који су изашли од избијања устанка париских комунара па до њиховог пораза, објављиване су вијести и чланци у којима је комуна брањена, а републиканска влада напада на зато што је изневјерила очекивања народа.²

Разочарање је дошло вјероватно због тога што се очекивало да ће влада рођена из борбе против реакционарног режима Наполеона III пружити потпору свим онима који се боре за слободу, а таква је помоћ Црној Гори у оно вријеме била веома потребна, јер је на помолу било заоштравање источне кризе. А када се видјело да нова влада у вези са источним питањем жели да продужи стару царску политику — очувања интегритета турске царевине — онда је наступило разочарање и

¹ „Црногорац” бр. 3, Цетиње 6. фебруара 1871; бр. 6. од 27. фебруара 1871; бр. 9. од 20. марта 1871.

² Види о томе опширније мој чланак „Црногорац о Париској комуни”, Историјски записи, 4—12, Цетиње 1952.

дошло је до оштре критике спољне и унутрашње политике нове републике.

Послије пораза у француско-пруском рату пажња Француске и даље је била прикована за Њемачку, јер је требало ријешити озбиљне политичке и привредне проблеме везане са отплатом ратне одштете. Француска је жељела да се у Ервопи, па и на Балкану, одржи мир, односно status quo. А и Бизмарк се трудио да Француску што дуже задржи у изолованости.³ Зато је и француска република, као и претходно царство, била заинтересована да се у ситуацији када не може играти активну улогу одржи интегритет турске царевине. За такву политику она је и сада, као и раније, имала и економских разлога, јер је Француска тамо била уложила велики капитал.⁴

Ову политику строге неутралности и одржавања status quo, посебно у односу на источно питање, врло је јасно формулисао, ускоро послије Париске комуне, француски министар спољних послова Žil Favr у једном упућству француском амбасадору у Цариграду. Говорећи у вези са тим о Словенима у Турској он каже да им је Француска у више наврата пружала знатну потпору, посебно Србима, и да ће таква пријатељска расположења и убудуће остати. Изјављујући да је ван сумње егзистенција већ формираних заједница, као што су Србија и Црна Гора, он каже да ће се супротставити свакој помисли да се оспори или умањи њихова аутономија. Али, министар је рекао, понављајући дословно оно што је 1867. године рекао ондашњи царски министар спољних послова, да Француска сматра да не треба дозволити да се ове већ формиране заједнице даље шире, или пак да се формирају нове.⁵

У оквиру ове строге неутралности и жеље да се одржи status quo на Балкану, француска политика се кретала и у односу на поједина конкретна питања у вези са црногорско-турским односима. Али су могућности Француске у том погледу биле сада знатно мање него у претходном периоду, јер је њен утицај у Цариграду у међувремену опао.⁶ Ипак, она се трудила да управо на овом питању источном, изађе из изолованости и да се приближи појединим силама, у првом реду Русији.⁷ Зато у њеној спољној политици у првој половини седамдесетих година преовлађује тзв. „руски курс”.⁸

³ Pierre Renouvin, *La politique exterieure de la IIIe Republique de 1871—1904*, Paris, p. 87.

⁴ А. З. Монфред, *Внешняя политика Франции 1871—1891 годов*, Москва, 1962, с. 190 П. Renouvin, н. б. 123/4.

⁵ Documents diplomatiques français (DDF) I ser. T I, стр. 20, док 8.

⁶ Edouard Driault, *La question d'Orient*, Paris 1898, p. 208.

⁷ Georges Midhon, *L'alliance franco-russe 1891—1917*, Paris 1927, p. 11.

⁸ Ю В. Борисав, *Русско-французские отношения после франкфуртского мира 1871—1875*, Москва, 1951, 46—51; А. З. Манфред, н. д., 186.

Полазећи од те политике одржавања *statusa quo*, Француска се трудила да се многе црногорско-турске размирице, које су биле честе почетком седамдесетих година, мирољубиво рјешавају, водећи рачуна да се не замјери ни једној ни другој страни у спору. Тако је било у вези са радом мјешовите црногорско-турске комисије за разграничење. Иако је француски представник у Скадру оптуживао турску страну за тешкоће у раду ове комисије, француска дипломатија се чувала од било каквог корака који би се могао протумачити као посебна наклоност према Црној Гори, што би могло изазвати подозрење и незадовољство турске владе.⁹ Из разлога те обазривости француски конзул у Скадру је избјегао да на Цетињу присуствује крштењу црногорског престолонаследника.¹⁰

Ова француска резервисаност и обазривост манифестовала се и приликом црногорско-турског спора у вези са бечком изложбом, када је Турска жељела да Црна Гора излаже у оквиру њеног павиљона, како би тиме показала своју врховну власт над Црном Гором.¹¹

Сличан став француска дипломатија задржала је и у вези са два инцидента који су избили у другој половини 1872. године, и који су озбиљно угрозили црногорско-турске односе. То су: црногорско-турски сукоб код Липова и протјеривање црногорског агента из Скадра. У вези са рјешавањем ових проблема, што је потрајало неколико мјесеци, запажају се извјесни елементи француско-руског зближавања, што је била жеља и Црне Горе.¹² То је било могуће због тога што је и Русија у оном тренутку била против заоштравања односа на Балкану. Ипак, она се у неколико наврата обраћала Француској, изражавајући жељу да се ова више заузме за рјешавање црногорско-турских спорова. Француска се одазивала овим руским жељама, па се у вези са сукобом код Липова и у вези са протјеривањем црногорског агента из Скадра придруживала руским демаршима како у Цариграду тако и на Цетињу, све у циљу смиривања ситуације.¹³ У том циљу је француски конзул у Скадру *Colona Cescaldi* посјетио и Цетиње децембра 1872. године и књазу Николи савјетовао умјереност у вези са споровима са Турском. Он није одобрио књажеве планове који су били непријатељски према Турској. *Cescaldi* је био задовољан резултатима ове посјете, јер је био увјерен да је књаз примио његове мирољубиве савјете.¹⁴ Он је, на позив књаза Николе, поново посјетио Цетиње

⁹ Archives du Ministère des Affaires étrangères, Paris, Correspondence diplomatique, Turquie.— Scutari (AME, TS), vol. 18. fol. 258—263, Scutari 13. јуна 1871, fol. 322—325, Scutari, 3. октобар 1871, fol. 363—369, Scutari 19. децембра 1871, fol. 380—383, Scutari 11. фебруара 1872.

¹⁰ Исто, fol. 281. Версај, 21. јула 1871.

¹¹ Исто, T. vol. 391, fol. 316, Версај 18. априла 1872.

¹² Исто, T. S. vol. 19, fol. 3—13, Скадар 5. јануара 1873.

¹³ Исто, T. vol. 393, fol. 227—8, Париз 7. новембра 1872; fol. 325 Париз 12. децембра 1872; fol. 378—9, 27. децембар 1872.

¹⁴ Исто, T. S. vol. 19, fol. 3—13, Скадар 5. децембра 1872.

крајем јуна 1873. године, па је и овом приликом књазу давао сличне савјете. Са своје стране књаз га је обавијестио о посјети Бечу и нарочито инсистирао на чињеници да је тамо третиран као независни суверен.¹⁵ Ту чињеницу је запазио и француски амбасадор у Бечу, па је на њу скренуо пажњу своје министру спољних послова.¹⁶ Иначе током 1873. године француска дипломатија се залагала да дође до дефинитивног разграничења Црне Горе и Турске и да се тако одстране сви узроци сукоба на граници.

Чак и у тако крупном инциденту какав је био подгорички покољ 1874. године Француска је остала вјерна своје резервисаном ставу. Тада је разуларена маса, узимајући као повод убиство једног локалног турског функционера од стране једног Црногорца, масакрирала црногорско становништво у Подгорици и околини. Постојала је опасност да због тога дође до великог оружаног сукоба Црне Горе и Турске. Француски конзул у Скадру је одмах добио инструкције да задржи велику резервисаност и да не учествује у раду ма какве комисије која би имала званични карактер.¹⁷

Иначе, француска дипломатија је будно пратила рад анкетне комисије и све мјере које су предузимане у вези са овим инцидентом, па је у сагласности са руском дипломатијом предузимала одговарајуће кораке у Цариграду и Цетињу да се сукоб мирољубиво ријеши. Захваљујући овим интервенцијама правила су уступке и једна и друга страна, али књаз Никола није хтио да прави такве уступке који би значили негирање независности и суверенитета Црне Горе.¹⁸ Зато је он, да би доказао своју мирољубивост, изненада прекинуо ову аферу, не тражећи никаква обештећења.¹⁹

Из овог свог корака књаз је ипак желио да извуче извјесну корист за Црну Гору. Наиме, као противуслугу он је желио да од великих сила добије признање независности Црне Горе, па им се у вези са тим и обратио једним меморандумом. Али овај меморандум није упућен у Француску, јер је Црна Гора била незадовољна њеним држањем. Осим тога, и у Црној Гори су били свјесни да последице пораза у рату са Пруском Француска игра другоразредну улогу у политичком животу Европе, па је

¹⁵ Исто, fol. 93—100, Скадар 4. јула 1873.

¹⁶ ДДФ, I ser.: T I, док. 218, стр. 249

¹⁷ АМАЕ, T. vol. 399, fol. 344, Терапија 21 октобар 1874; fol. 368 Париз, 5. новембар 1874.

¹⁸ Исто, vol. 400, fol. 30, Париз 15. јануара 1875; fol. 33/4, Версај 15. јануара 1875; fol. 36, Париз 16. јануара 1875, fol. 38 Пера 17. јануара 1875; fol. 39—42, Пера 17. јануара 1875; fol. 49—53, Пера 24. јануара 1875; fol. 54, Пера 26. јануара 1875; fol. 55—57, Пера 27. јануар 1875; fol. 61, Скадар 24. јануара 1875.

¹⁹ Др Владан Борбевих, *Crna Gora i Austrija 1814—1894*, Београд, 1924, с. 363/4.

зато и њен утицај на рјешавање појединих проблема знатно опао. Иначе, Француска је сматрала да је за Црну Гору много важније да ријеша питање разграничења са Турском, него да добије признање независности од великих сила. Зато је савјетовала да Црна Гора прихвати турски предлог за обнову рада комисије за разграничење. У том циљу је француски конзул у Скадру Ле Ре (Le Ré) отишао на Цетиње и ту је књазу Николи доказивао предност и користи које Црна Гора може имати од разграничења са Турском. Ле Ре је хладно примљен на Цетињу и у разговорима је књаз показао велику резервисаност.²⁰

Ускоро је дошло до једног догађаја који је бацио у засјек све црногорско-турске спорове. Био је то херцеговачки устанак 1875. године. Чим је обавијештена о устанку у Херцеговини, француска влада је, у складу са раније прокламованом политиком, предузела многе кораке да се одржи мир у Турској и избјегне ма каква спољна, појединачна или колективна, интервенција у тој земљи. Она је радила на усаглашавању ставова великих сила на бази одржавања мира и интегритета Турске.²¹ Иако су главну ријеч у пословима европске политике водили царски кабинети Петрограда, Беча и Берлина, Русија је жељела да се француска влада озбиљније позабави питањем устанка у Херцеговини. То је лично рекао и руски цар француском амбасадору у Петрограду.²² Али главна пажња француске владе била је окренута према Цетињу и Београду, јер је сматрала да највећа опасност у смислу проширења сукоба пријети из Црне Горе и Србије. Зато је одмах позвала своје конзуле у Скадру и Београду да код црногорске, односно српске владе интервенишу да се уздрже од било каквог мијешања у херцеговачке догађаје.²³ Француски конзул је посјетио Цетиње и пренио ову жељу француске владе. Књаз је увјеравао у своју мирољубивост.²⁴ Но, и поред тога француска влада је помно пратила држање Црне Горе, а посебно договарање ове са Србијом, јер се плашила да се ове двије не договоре о рату против Турске. Зато је француски конзул из Скадра поново посјетио Цетиње и сада стекао другачији утисак о држању Црне Горе него приликом претходног доласка. Он се увјерио да све конце устанка држи у својим рукама Црна Гора и сазнао да је циљ доласка српског изасланика Филипа Христића на Цетиње био да се Србија и Црна Гора договоре о рату против Турске и о подјели њених

²⁰ AMAE, T. S. vol. 19. fol. 438—443, Скадар, 16. јула 1875. године.

²¹ Affaires étrangères. Documents diplomatiques (AEDD), Affaires d'Orient 1875—1876—1877, Парис 1877, п. 8/9.

²² Christian Schefer, *D'une guerre à l'autre*, Paris 1920, 37; Ernest Daudet, *Histoire diplomatique de l'Alliance franco-russe* (1873—1893), Paris, 1894, 121/2.

²³ DDF, I ser. T. II, str. 1—6, док. 5

²⁴ AMAE, T. S. vol. 19, fol. 478—481, Скадар 9. септембра 1875.

територија.²⁵ Француска се позитивно односила и према иницијативама других сила да се херцеговачки устанак мирољубиво ријеши. Тако је подржала познате Андрашијеве предлоге реформи у Турској.²⁶ Она се трудила да и књаз Никола заузме позитиван став према овом пројекту, тим прије што га је турска влада прихватила. Зато је француски конзул у Скадру Colona Cesaldi посетио Цетиње у другој половини фебруара 1876. године. Он је покушао да књаза наговори да предузме одређене кораке код херцеговачких устаника да и они прихвате Андрашијеве предлоге реформи. Али у томе није имао успјеха. Cesaldi је мислио да би се код књаза успјех постигао ако би му се учинили неки уступци, на примјер признала независност и уступило пристаниште Спич.²⁷

Послије неколико дана Cesaldi је поново дошао на Цетиње, гдје су се већ налазили руски и аустријски представници. Он је на Цетињу остао двије седмице, али и поред свих напора није могао привољети књаза да се ангажује на умирењу устанка, јер му као противуслугу није ништа нудио. Cesaldi је сада стекао утисак да је књаз Никола неискрен и да стварно не жели крај устанка. Ипак је имао извјесно разумијевање за позицију књаза Николе.²⁸

Француска дипломатија је с пажњом пратила и држање турске владе, па је и њој савјетовала да не предузима ништа што би могло погоршати ситуацију. Када је министар спољних послова Деказ (Decazes) обавијештен да Турска спрема напад на Црну Гору, он је позвао амбасадора у Цариграду да енергично интервенише код Порте да одбаци сваку помисао на рат против Црне Горе, што је овај и урадио.²⁹ Француска је савјетовала Порти да преговара са књазом Николом и да му учини извјесне уступке територијалне природе, али ова то није прихватила.³⁰

Због ове политике очувања *statusa quo* и интегритета турске царевине у периоду све већег заоштравања источне кризе, углед Француске у Црној Гори је знатно опао, а утицај ишчезао. А у Француској нијесу ни показивали много интересовања за Црну Гору, јер она за њену политику није више имала значај какав је имала за вријеме Другог царства. Француску позицију

²⁵ Исто, fol. 497—437, Версај 25. новембра 1875; fol. 496—503, Скадар 4. децембра 1875.

²⁶ AEDD, Affaires d'Orient, 1875—1876—1877, Версај 28. јануара 1876. стр. 97/8.

²⁷ АМАЕ, Т. S. Vol. 20, fol. 23—28, Версај 28. јануара 1876.

²⁸ Исто, fol. 47—52, Цетиње 13. марта 1876; fol. 57, 20. марта 1876, fol. 58—61, Цетиње 21. марта 1876; fol. 62—65, Скадар 26. марта 1876.

²⁹ Исто, Т. vol. 403, fol. 528—533, Пера 26. априла 1876. У истом смислу су интервенисали и представници осталих сила.

³⁰ Исто, vol. 416, fol. 418, Терапија 12. јуна 1876, fol. 443—446, Терапија, 14. јуна 1876.

У Црној Гори није могло поправити ни то што је она у оквиру своје опште политике манифестовала према Црној Гори извјесну наклоност и покушавала да се на црногорском питању приближи Русији и тако извуче из изолованости.

Ослободилачки рат Црне Горе 1876—1878. и његови резултати

Великим силама није успјело да умире херцеговачки устанак и да ријеше црногорско-турске размирице. Чак је ускоро дошло до рата Црне Горе и Србије против Турске. То је био повод за нова ангажовања великих сила у источном питању. И сада главну ријеч воде царски кабинети Берлина, Беча и Петрограда. Француска се радо придруживала свим акцијама сила које су имале за циљ да се успостави мир. Она је била противник подјеле Турске, јер од тога сама не би имала користи због своје другоразредне улоге коју је још играла у Европи. Као што смо већ рекли, против те подјеле она је била и из економских разлога. Кроз ту призму она је гледала и на аспирације Црне Горе и Србије. За то је прва њена брига била како да се рат, до кога је дошло, ликвидира и закључи мир, па је у том смислу предузимала разне кораке, појединачно или у заједници са осталим силама. Када је Србија претрпјела озбиљне поразе и краљ Милан затражио посредовање сила за обуставу непријатељства, Француска је у договору с Енглеском сматрала да је то повољан тренутак да се овај рат обустави.³¹ Зато је њена дипломатија предузела кораке и на Цетињу, како би књаз Никола поднио захтјев сличан оном кнеза Милана. Али пошто позиција књаза Николе у вези са тим није била јасна, министар спољних послова је наредио конзулу из Скадра да отпутује на Цетиње и лично утиче на књаза. Конзул је дошао на Цетиње првих дана септембра и у Црној Гори се задржао више од два мјесеца, па је заједно са својим колегама, који су такође боравили у Црној Гори, савјетовао књазу мирољубиво држање и закључење примирја. Књаз Никола је добро примио конзула Сесалди-ја, који јавља о мирољубивости књажевој и коректно и са симпатијама извјештава о Црној Гори.³²

Али много значајнија била је активност европске, па и француске дипломатије у Цариграду, гдје је савјетовано успостављање мира не само према Србији него и према Црној Гори и устаницима. Француски амбасадор се трудио да представници

³¹ АМАЕ, Т. vol. 405. fol. 289, Лондон 8. августа 1876.

³² Исто, Т. S. vol. 20. fol. 275/6, Париз 29. августа 1876; fol. 280, Цетиње 4. септембра 1876; fol. 283, Даниловград, 7. септембра 1876; fol. 302/3, Цетиње 20. септембра 1876; fol. 329, Цетиње 14. октобра 1876; fol. 339/40, Цетиње 28. октобра 1876; fol. 346, Цетиње 10 новембра 1876.

шест сила јединствено дјелују у Цариграду. Он се посебно залагао да један пројектовани ед мемоар буде прихваћен од свих.³³ Када до тога није дошло због неслагања у вези са захтјевом о дужини примирја и о миру, француски амбасадор је сам предао свој ед мемоар, у коме није помињан ни мир ни дужина примирја. Порта је одбила да тај докуменат одмах узме у разматрање, изјављујући да жели искористити лијепо вријеме за даље вођење операција, а примирје би им нанијело штету јер би спријечило нове турске успјехе. Амбасадор је савјетовао да Турска ипак да концесије, ако не жели да погорша свој положај. У исто вријеме ставио је до знања да Порта не треба да има илузије у евентуалну помоћ Француске и Енглеске, ако би дошло до сукоба Турске и Русије. Француски министар спољних послова изразио је незадовољство због овог Портиног отезања да одмах прихвати примирје, па је амбасадору у Цариграду давао инструкције да у више наврата интервенише код Порте да закључи примирје и саопшти своје услове мира. И пошто је Порта саопштила услове мира, Француска је и даље инсистирала да се примирје закључи. У исто вријеме је одбацила турске услове мира, солидарисући се с енглеским контрапредлозима којима је тражено одржавање *statusa quo* и за Србију и за Црну Гору, давање аутономије Босни и Херцеговини и Бугарској и спровођење извјесних реформи.³⁴ Порта је одбацила ове услове, које су подржале све велике силе. Она је пристала на давање извјесних реформи, па је о њима обавијестила велике силе. Ове, међутим, нијесу престајале да траже закључење примирја, па је Турска морала да попусти притиску и пристала је на закључење примирја, предлажући да оно траје пет мјесеци. Овим предлогом није била задовољна Русија. Она је тражила много краће примирје, послије кога би се закључио мир. Пошто је Русија била енергична у својим захтјевима, Француска је схватила да мир зависи од споразума Русије и Турске, па је савјетовала Порти да прихвати руске захтјеве, што је ова и урадила послије једног руског ултиматума.³⁵

Ускоро је формирана комисија за примирје и одређивање демаркационе линије према Црној Гори. У овој комисији и Француска је имала свог представника, који је изабран за секретара комисије.³⁶

³³ АЕ DD, Affaires d'Orient, Paris 1. септембра 1876, стр. 187/8.

³⁴ АМАЕ, T. vol. 406, fol. 40—45, Терапија, 6. септембра 1876. fol. 48—50, Париз 8. септембра 1876; fol. 85—8i, Терапија 13. септембра 1876; fol. 153—156, Париз 24. септембра 1876.

³⁵ Исто, fol. 260, Терапија 10. октобра 1876; fol. 271—275, Терапија 11. октобра 1876; fol. 395—399, Терапија 25. октобра 1876; fol. 374, Париз 23. октобра 1876; fol. 445, Терапија 1. новембра 1876.

³⁶ Archives historiques de l'Armée, Attaché militaires, Monténégro 1875—1905, к. л, 2.

Али главна пажња француске дипломатије била је усмјерена на рад предстојеће Цариградске конференције. Писмена инструкција коју су добили француски представници на Цариградској конференцији била је написана у духу декларације коју је претходно француска скупштина усвојила у вези са спољном политиком. У инструкцији је изнесено мишљење да је питање Црне Горе много мање компликовано од питања Србије, и то не само због ратних успјеха Црне Горе него и због тога што је општепознато да је раније неправедно повучена граница према Црној Гори извор спољних сукоба. Зато је министар Деказ (Decazes) сматрао да би било у интересу саме Турске да изучи да ли би најбољи начин за обезбјеђење мира у тој области био добровољно уступање Црној Гори територија према мору или другим крајевима гдје има плодне земље. Иначе, у инструкцији је истакнуто да је основни циљ француских делегата на конференцији да својим напорима, савјетима и гласањем допринесу да се усвоје таква рјешења која ће прихватити представници свих сила и која ће гарантовати одржавање европског мира. Што се тиче свега осталог, француски делегати треба да се држе резервисано и не треба да се везују ни за једну страну.³⁷ Али њима је дата и једна тајна инструкција, којом им је наређено да подржавају руске ставове.³⁸ Француски делегати су у свему испунили те инструкције, па и оне које се односе на помагање руских ставова, што се нарочито може рећи за делегата Chandordy-a.³⁹

Цариградска конференција није уродила плодом, а ни директни преговори о миру црногорских делегата, који су ради тога били дошли у Цариград. Иначе, ови црногорско-турски преговори били су предмет једног протокола који су велике силе прихватиле у Лондону у којим се предвиђало територијално проширење Црне Горе, али мање од онога које је тражено од тих истих сила на Цариградској конференцији. Француска дипломатија, као и дипломатија осталих сила, залагала се да Турска прихвати овај протокол, али без успјеха.⁴⁰

Ускоро по одбацивању лондонског протокола од стране Турске, Русија јој је 24. априла 1877. објавила рат. Француска је у вези са овим ратом заузела став потпуне неутралности и немијешања.⁴¹ Али и поред овако декларисане политике, када је

³⁷ DDF, I ser. T. II, стр. 115/16, dok. 115.

³⁸ А. З. Манфред, н. б. 195/6.

³⁹ АЕ DD, Affaires d'Orient, додатак Conference de Constantinople, p. 1—153; Charles de Mouy, Souvenirs et causeries d'un diplomate, Paris, 1909, p. 48.

⁴⁰ DDF I ser. T II, стр. 154/55, док. 151.

⁴¹ Gabriel Henotaux, *Histoire de la France contemporaine* (1871—1900) T. IV, p. 310.

чуо да је Црна Гора претрпјела неке поразе, Деказ је сматрао за потребно да учини код Порте једну интервенцију у корист Црне Горе, изјављујући да Француска не може бити индиферентна у вези са угрожавањем интегритета Црне Горе.⁴²

*

До краја рата није више било неког значајнијег ангажовања француске дипломатије у вези са Црном Гором. За то се пружа могућност тек послје завршетка рата, прије свега у вези са Берлинским конгресом. Али је у међувремену дошло до промјене министра спољних послова Француске, умјесто Decazes-а дошао је Wadington, што је довело до извјесних промјена у француској спољној политици. Наиме, умјесто политике савеза с Русијом, нови министар води политику савеза с Енглеском, што је имало посљедица и на француске ставове у вези са Црном Гором. Оваква оријентација је нарочито дошла до израза на Берлинском конгресу.⁴³

Црна Гора је предузимала разне кораке да њени интереси на Берлинском конгресу не буду оштећени. Зато је, поред осталог, књаз Никола позвао на Цетиње француског конзула у Скадру Сесалди-ја, пред његов одлазак у Париз. Књаз је са конзулом разговарао о захтјевима Црне Горе, па је указао на противљење Аустро-Угарске да Црна Гора добија излаз на море. Књаз му је рекао да је чуо да се и француска противи тим црногорским захтјевима, па је у вези са тим изразио чуђење, подвлачећи да се на конгресу не може формирати већина против захтјева Црне Горе без Француске, па га је замолио да о томе обавијести министра спољних послова чим дође у Париз. То је Сесалди и урадио, залажући се за црногорске захтјеве у вези са Баром и изласком на море.⁴⁴

И у француској штампи се појављују чланци у којима се тражи уступање Бара Црној Гори.⁴⁵

Али француски министар спољних послова Wadington, изгледа, био је резервисанији од свог скадарског конзула и неких француских листова, јер је сматрао оправданим да се стави препрека словенском продирању на Јадран и Медитеран.⁴⁶ Иначе се у дискусијама о Црној Гори француски делегат није много ангажовао, осим нешто мало у вези са евакуацијом црногор-

⁴² АМАЕ Т. Vol. 410, fol. 345, Версај 29. јуна 1877, fol. 411, Версај 6. јула 1877.

⁴³ Ernest Daudet, н. б., 118; В. М. Хвостов, Историја дипломатије II, Москва 1963, 130.

⁴⁴ АМАЕ, Т. S. vol. 21, fol. 110—113, Котор, 6. јуна 1878; fol. 148—152: Париз, 20. јуна 1878.

⁴⁵ „Le Temps”, н. 6282, 3. јула 1878.

⁴⁶ DDF, I ser. T. II str. 356/7, док. 327.

ских трупа са турских територија.⁴⁷ У контактима са црногорским представницима који су дошли у Берлин француски предстваници нијесу показивали много разумијевања. Основна нихова преокупација била је жеља да се избјегне сваки конфликт у који би Француска могла бити увучена, па су кроз ту призму гледали и на црногорско питање. Ипак, Црна Гора је одлукама Берлинског конгреса добила излаз на море и знатна друга територијална проширења. Што се пак тиче Француске, учешће на конгресу било је њен дипломатски успјех, јер јој је омогућило значајније излагање из изолованости.

Иако је рат био завршен и мир склопљен, црногорско-турски односи остали су још неколико година у центру пажње европске дипломатије. Узрок томе био је отпор Турске да се одлуке Берлинског конгреса које се односе на Црну Гору спроведу у живот. Француска се и после Берлинског конгреса залагала да се избјегне сваки конфликт у који би она могла бити увучена. Сматрала је да је најбољи пут да се то постигне — извршавање одлука Берлинског конгреса. Зато је узимала учешће у свим акцијама које су имале за циљ да се изврше одредбе Берлинског уговора, али увијек резервисано, не узимајући никада иницијативу и чврст став.⁴⁸ Полазећи од таквог става, залагала се да се изврши црногорско-турско разграничење у духу одлука Берлинског конгреса. И у томе је била сагласна с Русијом. Само у једном питању она се разилазила с Русијом, а то је било питање судбине католика које је требало припојити Црној Гори, чему се она противила.⁴⁹ У вези са предајом Подгорице, по инструкцији министра спољних послова, отправник послова француског конзула у Скадру интервенисао је код књаза Николе да не прибјегава сили.⁵⁰ Подгорица је без конфликта уступљена Црној Гори. Али ускоро је дошло до тешкоћа око предаје Плава и Гусиња, јер је Турска, иако је обећавала да ће извршити одлуке Берлинског конгреса, налазила разне изговоре да ту предају осујети, у ком циљу је користила активност Албанске лиге. По инструкцијама свога министра, француски конзул из Скадра путовао је на Цетиње да књаза приволи да прихвати турски захтјев да се предаја ове територије одложи за извјесно вријеме. На ову интервенцију књаз је тај захтјев прихватио.⁵¹

О проблемима Плава и Гусиња са књазом је разговарао и новоакредитовани француски отправник послова у Црној Гори Saint Quentin, приликом своје прве посјете Цетињу, јануара 1880.

⁴⁷ AEDD. *Congres de Berlin*, Paris 1878, 174.

⁴⁸ Christian Schefer, *D'une guerre a l'autre*, Paris, 1920. 73.

⁴⁹ DDF, I ser. T II стр. 335/6, док. 450.

⁵⁰ АМАЕ, T. S. vol. 21, fol. 229, Париз 9. јануара 1879.

⁵¹ Исто, fol. 371, Цетиње 5. новембра 1879; fol. 373—380, Скадар 14. новембра 1879.

године. Он је у вези са овим проблемом извјештавао своју владу са симпатијама за црногорске ставове. Посебну је пажњу посветио Албанској лиги, указујући да су њу формирале турске власти и да је у свему помажу, издајући јој конкретна упутства и наређења, све у циљу да се омете спровођење одлука Берлинског конгреса.⁵² Најзад је француски амбасадор у Цариграду Фурније дао предлог да се проблем ријеши замјеном територија: да се мјесто Плава и Гусиња Црној Гори додијели Кучка крајина и један дио територије племена Грџа до десне обале Цијевне, или пак Улцињ и његова околина.⁵³ Идеју о овој размјени прихватиле су велике силе, а и сама Турска, па се Француска сада ангажује да се то оствари и отклоне све тешкоће које су томе стајале на путу. Рекло би се да је Француска била благонаклона према црногорским ставовима и захтјевима, чему су допринијели многи извјештаји Saint Quetin-a, који су писани са симпатијама за Црну Гору.

Али и поред колективних и појединачних демарша представника великих сила, Порта је избјегавала да се ефикасно ријешити проблем уступања територије источно од Подгорице. Зато су силе предлагале нове комбинације, као што је компензација према Херцеговини, када ни то није успјело, онда је предложено уступање Улциња са околином. Иницијативу у вези са овим предлозима сада је имала Енглеска.⁵⁴ Француска се у свему сагласила са овим комбинацијама, па у заједници са осталим силама предузима кораке у Цариграду да Турска мирним путем уступи ове територије. И поред тога Порта је избјегавала да изврши своје обавезе, па је Енглеска предложила да јој се преда ултиматум да у року од три недјеље преда Црној Гори предвиђене територије, а уколико одбије — да се на њу изврши притисак једном поморском демонстрацијом пред Улцињом. На позив да се придружи овој акцији Француска се колебала, па је за своје учешће постављала извјесне услове, као: да у демонстрацијама узму учешћа све силе и да се слично поступи и у вези са рјешавањем грчких граница. Француска влада је сматрала да је грчко питање важније од црногорског, па је министар спољних послова Freycinet писао да она не би могла пред јавношћу оправдати своје учешће у црногорском питању, ако би се затим Турска оставила да некажњено изазива Европу у вези са грчким границама.⁵⁵

⁵² Исто, M(ontenegro) vol. 2, fol. 27—32, Цетиње 20. јануара 1880. AEDD, Affaires du Montenegro, бр. 13, 39/40.

⁵³ Др Јово Вукић, Plavogusinjska афера i ослобођење Ulcinja 1880 g., Сарајево 1921, 28/9.

⁵⁴ A. Debidour, *Histoire diplomatique de l'Europe (depuis Congrès de Berlin jusqu'à nos jours)* I (1878—1908), p. 36.

⁵⁵ DDF, I ser. T. III, str. 174, док. 28; стр. 178; док. 212, стр. 194, док. 226.

Силе су прихватиле француске услове, па су 3. августа 1880. године предале Турској колективну ноту којом су тражиле да се Црној Гори у року од три недеље предају тражене територије, у противном — силе ће помоћи Црној Гори да их силом заузме.⁵⁶ Порта је и даље одлагала предају ових територија, па су силе одлучиле да предузму планирану поморску демонстрацију. Али Француска је у вези са овим демонстрацијама испољила извјесне резерве, изјављујући да француске поморске снаге неће бити овлашћене да учествују у актима материјалне принуде и да би се ако до тога дође француске снаге повукле. О овим резервама француска влада обавијестила је остале силе.⁵⁷ Под тим условима француска флота је узела учешћа у поморској демонстрацији. Нови министар спољних послова Barthelemy Saint Hilaire нашао је за потребно да контраадмиралу Lafont-у поново нагласи да избјегне учешће у ма каквој принудној акцији, али га је позвао да то уради на такав начин да не остави утисак да се потпуно одвојио од флоте осталих сила.⁵⁸ Француска је са осталим силама стално вршила притисак у Цариграду да Турска преда Улцињ и околину, па је одбацила и неке услове које је султан био поставио у вези са том предајом.⁵⁹ Ипак је Француска и даље задржавала резервисан став у вези с ангажовањем флоте у присилним мјерама. Ту резервисаност је испољио и француски отправник послова Montgascou у разговорима на Цетињу, приликом посјете команданта здружених ескадра енглеског адмирала Сејмура. Тај његов резервисани став одобрио је министар Saint Hilaire и позвао га да тако и убудуће поступа. Зато је Montgascou избјегавао да иде на Цетиње, али да би боље праatio догађаје у вези са Црном Гором он је из Дубровника, гдје је било његово сједиште, прешао у Баошиће, у Босни Которској, гдје су били укотвљени бродови великих сила.⁶⁰

Француска није прихватила енглески предлог да се као мјера притиска на Турску окупира Смирна, турска лука у Малој Азији.⁶¹ Али се придружила осталим силама у притиску на Порту да ова неодложно испуни своје обавезе у вези са предајом Улциња Црној Гори. Она је у том смислу предузимала и одвојене кораке. Ипак, Француска је резервисана до краја ове

⁵⁶ Др Ј. Вукић, н. б., 86/7

⁵⁷ DDF, I ser. T. III, стр. 210, док. 245; стр. 215, док. 250; стр. 217/18, док. 253.

⁵⁸ Исто, стр. 225, док. 261.

⁵⁹ Исто, стр. 222, док. 257; стр. 224, док. 260; стр. 266, док. 263.

⁶⁰ АМАЕ, М. vol. 2. fol. 269—271; Цетиње, 24. септембра 1880; fol. 272—274, Груж, 27. септембра 1880, fol. 291, Цетиње, 19. октобар 1880; fol. 232, Баошићи 27. октобра 1880, fol. 283—287, Баошићи, 15. октобра 1880.

⁶¹ DDF, I ser. T. III, str. 234/5, док. 271; стр. 237—239, док. 272, стр. 239, док. 274.

афере, па се није одазвала црногорском позиву да пошаље свог официра да присуствује предаји Улциња, јер се плашила да се тиме не замјери Турској.⁶²

Но, и поред ове резервисаности и обазривости, политика француске владе у односу на Црну Гору оштро је критикована од стране десне елемената у сенату, скупштини и једном дијелу штампе. Влада је критикована зато што је уопште узела учешћа у поморској демонстрацији. Министар спољних послова бранио је ово учешће тврдећи да је оно умирујуће дјеловало, јер би иначе биле предузете оштрије мјере против Турске, за чији је опстанак Француска заинтересована.⁶³

У француској штампи су били не мање снажни гласови који су изражавали симпатије према Црној Гори и тражили извршење одлука Берлинског конгреса, па су се са тог становишта активно залагали за француско учешће у поморској демонстрацији.⁶⁴

У одговор на критике којима је била изложена због учешћа у поморској демонстрацији, француска влада је објавила двије књиге докумената о својој активности у вези са Црном Гором. У њима је објављено 567 докумената, почев од 31. децембра 1879. па до 7. децембра 1880.⁶⁵ Тај поступак јасно говори какве је дипломатске размјере било добило црногорско питање и да француска влада није жељела да остави никакве сумње у погледу свог става у вези са њим.

Најзад, захваљујући притиску Европе, како дипломатским путем тако и поморском демонстрацијом, Турска је предала Црној Гори Улцињ, који су црногорске трупе посјеле 26. новембра 1880, а цио улцињски округ био је у црногорским рукама 29. новембра 1880. године.

Али и после ове предаје остало је неколико спорних тачака које Црна Гора и Турска нијесу могле ријешити у директним преговорима, па је формирана међународна комисија за разграничење Црне Горе и Турске. Француски делегат у овој комисији био је Saint Quentin, први француски отпраник послова у Црној Гори, који је донекле познавао ове проблеме. Он је изабран за предсједника комисије и читаво вријеме се држао неутрално, не ангажујући се озбиљније за неки став, јер је имао инструкције министра спољних послова да гласа

⁶² AE DD, Affaires du Monténégro, vol. 2, док. 505, стр. 159/60; док. 533, стр. 185/6.

⁶³ Barthelemy Saint Hilaire, *Fragments pour l'histoire de la diplomatie française* (23. IX 1880—14. XI 1881), Paris, 1882, p. 17—52; „Le Figaro”, br. 263, 19. IX 1880; бр. 282, од 8. октобра 1880; бр. 284 од 10. X 1880.

⁶⁴ „Journal des Débats”, 14. IX 1880.

⁶⁵ Affaires étrangères, documents diplomatiques, Affaires du Monténégro, № 1, и № 2.

тдје буде већина.⁶⁶ Послије низа перипетија комисија је довела посао до краја и разграничење Црне Горе и Турске је завршено 1883. године.

Од Берлинског конгреса до анексионе кризе

Ратом 1876 — 1878. и Берлинским конгресом успјешно је завршен један врло значајан период црногорске историје, у коме је вођена непрекидна оружана борба за проширење државних граница и ослобођење сусједног становништва испод турског ропства. Због тога је Црна Гора за вријеме читавог овог периода била у центру пажње европске дипломатије. Али завршетком овог периода, када су дјелимично остварени национални и спољнополитички планови Црне Горе тог периода, престаје то, може се рећи, свакодневно интересовање великих сила за Црну Гору, јер њена активност не може више утицати на покретање или заоштравање таквих крупних питања као што је било источно питање. За скоро тридесет година послје Берлинског конгреса жариште сукоба и извори кризних ситуација на Балкану знатно су се удаљили од црногорских граница, па је пажња великих сила била више окренута према другим балканским подручјима и државама. Осим тога, ограничено интересовање великих сила за Црну Гору долазило је и отуда што она није била интересантна за инострани капитал.

Но то не значи да Црна Гора и у овом периоду није привлачила извјесну пажњу великих сила, у првом реду Русије, Аустро-Угарске и Италије, и то због њеног географског положаја. Француска није била тако директно заинтересована као ове три силе. Али ни њој није било на одмет пријатељство и једне тако мале земље као што је била Црна Гора, па се трудила да у читавом овом периоду одржава са њом коректне и пријатељске односе. Зато је и она, ускоро послје Берлинског конгреса, успоставила са њом директне дипломатске односе. Истина, због своје мање заинтересованости и опрезности она је то учинила касније од осталих сила, иако је својевремено Црну Гору међу првима третирала као дефакто независну земљу и, поред Русије, била једина која је акредитовала свог представника код црногорског књаза, а то је био њен конзул у Скадру. Директне дипломатске односе са Црном Гором Француска је успоставила у јануару 1880. године.

Француски представник у Црној Гори имао је, у почетку, скроман ранг — отправник послова. Касније је тај ранг стално подизан. И по броју особља ово је представништво било веома скромно, јер је у њему, осим представника, радио само секретар и један тумач. Постојао је и војни аташе, али је он био акредитован за Румунију, Србију и Црну Гору, са сједиштем у Брку-

⁶⁶ АМАЕ, М. vol. 3, fol. 25—27, Скадар 30. јануара 1881.

решту, па је повремено долазио у Црну Гору. Задатак француског представника у Црној Гори био је знатно шири од бриге о билатералним односима између двије земље. Он је посебно имао да прати спољнополитичку активност Црне Горе, а нарочито њене односе са сусједним словенским становништвом, чији су планови такође били предмет његове пажње.⁶⁷ Али обављање ових функција представника било је отежано тиме што је његово сједиште било ван Црне Горе, у Дубровнику, јер на Цетињу још није било услова за његов смјештај. Незгода је била и у томе што је сједиште легације било на територији Аустро-Угарске, која је тако могла да прати рад француских дипломата, којима је било стало да ничим не изазову сумњу аустроугарских власти. Зато су и избјегавали посјете Цетињу, нарочито за вријеме разних политичких криза. Ове посјете су биле ријетке, само два-три пута годишње, што није обезбјеђивало успјешно обављање функције.⁶⁸ Сви француски представници су указивали на ове тешкоће и давали разне предлоге да се тај проблем ријеша. Ситуација је била нешто повољнија за вријеме боравка на Цетињу француског љекара Fevгiје-а, јер је он био стални информатор француских представника о томе шта се догађа у Црној Гори. Али када је он 1888. године напустио Цетиње ситуација се погоршала. Француска се трудила да се овај љекар и даље задржи на Цетињу,⁶⁹ али без успјеха, јер су на Цетињу били незадовољни његовим критичким гледањем на књаза Николу и његове поступке, што је налазило одраза и у извјештајима отпавника послова. Због тога је отпавник послова Gerard предложио да се и поред тешких услова на Цетињу, представништво тамо пресели, јер из Дубровника није могуће пратити југословенски покрет јужно од Дунава као што је то могуће из Цетиња. Политичко одјељење Министарства спољних послова подржало је Жераров став, наглашавајући да је Цетиње најподеснији град за осматрање тенденција југословенских народа, за шта је француска политика на Балкану врло заинтересована. Али, иако је за то дата сагласност, до пресељења није дошло још за неколико година.⁷⁰

Када је 1896. године источно питање запало у нову кризу и ситуација на Балкану постала врло озбиљна, опет је постало актуелно сељење представништва на Цетиње. То је дефинитивно и урађено у јуну 1896. године. Стално присуство предста-

⁶⁷ Државни архив Цетиње, Министарство иностраних дјела (ДАД. МИД) 1897, бр. 370, Париз 27. новембра 1879; АМАЕ, М. vol. 4, fol. 394, Париз 20. септембра 1886.

⁶⁸ АМАЕ, М. vol. 3, fol. 230, Париз, 17. јуна 1882.

⁶⁹ Исто, vol. 5, fol. 153/4, Дубровник 28. априла 1888; fol. 160 Париз 15. маја 1888; fol. 211, Цетиње 29. децембра 1888; fol. 218/19, и 23. јануара 1889.

⁷⁰ Исто, vol. 6, fol. 125—128, Дубровник 15. јула 1890; fol. 161—162. Цетиње, 14. октобра 1890; fol. 163/4; August Gerard, *Memoires*, Paris 1928.

вника на Цетињу омогућило је да француска влада буде боље информисана о Црној Гори и њеној политици. Али последице завршетка Дерез-ове мисије у Црној Гори 1898. његови следбеници су поново више времена проводили у Дубровнику него на Цетињу, и то је трајало све до 1902. године. Ускоро је, 1908 — 1910, на Цетињу саграђена велика и удобна зграда француског посланства, чиме су створени врло повољни услови за живот и рад француских представника на Цетињу.

*

Док се у годинама последице Берлинског конгреса Француска залагала за очување мира у Европи дотле је ван Европе водила активну колонијалну политику, на коју су званични црногорски кругови гледали са симпатијама. Али се понекад црногорска штампа није слагала са званичним ставовима. Тако док су званични кругови одобравали први колонијални захват Француске последице Берлинског конгреса у Тунису, дотле је „Глас Црногорца” оштро критиковао ову политику. Али касније ће и овај лист, као и званични кругови, поздрављати француска колонијална освајања, као што је било освајање Мадагаскара 1895. године.⁷¹

Много више интересовања у Црној Гори изазвала је, природно, европска политика Француске, прије свега њени односи са Русијом, са којом се све више зближавала, што је у Црној Гори са задовољством прихватано. Ово француско-руско зближавање рефлектовало се и на црногорско-француске односе, јер је Француска водила рачуна о добрим везама Црне Горе и Русије и црногорског и руског двора. Њено посебно интересовање изазвао је пут књаза Николе у Русију 1889. и одјек оне познате здравице руског цара у којој је књаза Николу апострофирао као јединог вјерног и правог пријатеља Русије.⁷²

Француску пажњу је привукла и вјеридба књажеве кћери Милице и великог кнеза Петра Николајевича, која је још више повезала руски и црногорски двор. Приликом вјеридбених свечаности француском представнику у Црној Гори је указана посебна пажња, јер је само њему, уз, наравно, његовог руског колегу, уручен позив да присуствује свечаностима. Ова свечаност је искоришћена да се манифестују руске симпатије према Француској.⁷³

Блиски односи Црне Горе и Русије и везе црногорског и руског двора вјероватно су утицали и на то што су француске владе с највећом пажњом третирале чланове црногорске влада-

⁷¹ АМАЕ, М. vol. 3, fol. 118/19, Gruž, 6. јула 1881; „Glas Crnogorca”, br. 25, 21. јуна 1881; бр. 29, 19. јула 1881; бр. 41. 7. октобра 1895.

⁷² Исто, vol. 5, fol. 295—298, Цетиње, 20. јуна 1889.

⁷³ Исто, fol. 308.

јуће породице. Баш у овим данима јавног испољавања руско-француске повезаности и пријатељства, Француска је нашла за потребно да и сама манифестује извјесну наклоност и пажњу према Црној Гори, одликујући престолонаследника Данила, поводом његовог пунољетства, Великим крстом Легије части. Није случајно изабран ни тренутак предаје књазу Николи писма председника Републике, које је пратило одликовање престолонаследника Данила. Наиме, писмо је у Петрограду предао француски амбасадор лично књазу Николи, приликом његовог боравка тамо поводом вјенчања књегиње Милице и великог кнеза Петра Николајевича.⁷⁴

Члановима владајуће црногорске породице указивана је прилична пажња и приликом њихових честих боравака у Француској.

У Црној Гори је са симпатијама дочекивана свака јавна манифестација француско-руског зближавања и пријатељства. Тако је било и приликом посјете француских ратних бродова Кронштату 1891. и двије године касније, 1893, приликом посјете руских бродова Тулону.⁷⁵

Посебно задовољство је изазвало дефинитивно закључење руско-француског савеза на крају 1893, а посебно саопштење о његовом постојању приликом посјете председника Француске републике Петрограду 1897. године. „Глас Црногораца” је писао да овај савез „улијева у нама поуздање у остварење нашијех народнијех аспирација”.⁷⁶ Црна Гора је била задовољна што озбиљније унутрашње кризе изазване Драјфусовом афером, односом цркве и државе и оштрим социјалним сукобима, које су потресале Француску послједњих година XIX и првих година XX вијека — нијесу знатније утицале на француско-руски савез. Томе је много допринио Th. Delcassé, министар спољних послова Француске од 1898. до 1905. године.⁷⁷ Због тога је Delcassé у Црној Гори био посебно поштован.

Црна Гора је велику пажњу поклањала и односима између Француске и Италије, желећи да буду добри. То долази нарочито до израза послје удаје црногорске књегиње Јелене за италијанског престолонаследника Виктора Емануела. Односи између Француске и Италије били су поремећени због успостављања француског протектората над Тунисом 1881. Али обије државе су жељеле да се ти односи поправе. Због тога је Француска с посебним интересовањем пратила црногорско-италијанске односе, а особито повезивање женидбеним везама италијан-

⁷⁴ Исто, fol. 304, Цетиње, 23. јула 1889; DDF, I ser. T. III док. 435, стр. 470.

⁷⁵ „Глас Црногорца”, бр. 30, 31, 32. за 1891; бр. 37. и 38 за 1893.

⁷⁶ „Глас Црногорца”, бр. 1, 3. јануара 1898.

⁷⁷ Maurice Baumont, *Europe de 1900 à 1917*, Paris 1969, 61; Reynold Georges, *La diplomatie française, L'oeuvre de M. Delcassé*, Paris, 1915, 25.

ског и црногорског двора, јер су сматрали да то може бити позитивно и за француско-италијанске односе. Предсједник Републике Лубе је крајем 1906. лично молио црногорског министра Гавра Вуковића да он и књаз Никола посредују у односима Француске и Италије, што су ови са задовољством и урадили.⁷⁸ Ускоро је дошло до побољшања француско-италијанских односа и више манифестација узајамног пријатељства међу њима.⁷⁹

*

У периоду до Берлинског конгреса све снаге Црне Горе биле су ангажоване у борби за њено територијално проширење и међународно признање. Послије Берлинског конгреса ситуација се битно измијенила, јер је у први план дошла брига око уређења и развитака државе. Наступио је дуг период релативног мира, који је погодовао реализацији ових задатака и спољне политике земље, па су и односи са Француском потчињени тим задацима. Али, Црна Гора није до краја задовољила своје националне претензије, па се није одрекла територијалних и других захтјева у односу на Турску. Тако је јавно манифестовала и своје незадовољство одлукама Берлинског конгреса.

Књаз Никола је сматрао да Црна Гора може реализовати своје територијалне претензије само распадом турске царевине, па је у разним периодима заоштравања источне кризе излазио са својим плановима о диоби Турске. У току овог периода од три деценије, од Берлинског конгреса до анексионе кризе, дошло је до три озбиљне источне кризе, и то у свакој деценији по једном.

Први пут је то било у вези са догађајима у Бугарској 1885. године. Црна Гора је сматрала да је дошао тренутак кад и она може остварити своје претензије, па је европској дипломатији ставила до знања своје планове. Радило се о крупним територијалним захтјевима у правцу Старе Србије и Албаније.⁸⁰

Догађаји на Балкану, изазвани уједињењем Бугарске, привукли су пажњу великих сила, па и Француске, јер су могли угрозити мир не само на Балкану него и у Европи. Зато се Француска, иако њени интереси нијесу били директно угрожени, придружила демаршима осталих сила, како у Софији тако и у пријестоницама осталих балканских држава, који су имали

⁷⁸ Гавро Вуковић, *Četredesetogodišnjica vladavine knjaza Nikole*, Цетиње 1928, 25.

⁷⁹ Maurice Baumont, *L'Essort industriel et l'imperialisme colonial (1878—1904)* Paris, 1937; Исти, *L'Europe de 1900 à 1914*. Paris, 1969, 114—117; Charles Seignobos, *L'évolution de la III République* (у колекцији Ernest La-visse, *Histoire de France contemporaine*, T. VIII), Paris, 1921, 310.

⁸⁰ Новица Ракочевић, *Stav Crne Gore prema ujedinjenju Bugarske i srpsko-bugarskom ratu 1885. godine*, Историјски записи, Титорад 1961. бр. 4, с. 623/4.

за циљ да се покрет смири и локализује. Француска је полазила од ставова да треба очувати интегритет турске царевине и обизбиједити поштовање одредаба Берлинског уговора. При томе је ипак савјетовано француским дипломатима да своје ставове прилагођавају руској политици, која је у оном тренутку била мирољубива.⁸¹

У том духу Француска је предузимала одговарајуће кораке и на Цетињу, чије држање и планови нијесу били без интереса за француску дипломатију, особито због гласова да Црна Гора врши мобилизацију и да се спрема за рат. Зато је отправник послова Шефер дошао из Дубровника на Цетиње, да би могао из близине и непосредно посматрати држање Црне Горе. Он је, сагласно инструкцијама које је добио, савјетовао Црној Гори неутралност и мир, у коме духу су били и руски савјети. Црна Гора је увјеравала у своју мирољубивост, али и поред тога силе, а посебно Француска, и даље су будно пратиле њено држање. Током 1886. године нови отправник послова Патримонио је поднио више опширних извјештаја о држању Црне Горе и њеним политичким плановима, у којима је оштро критиковао књаза Николу и његово држање. При састављању тих извјештаја Патримонио се добрим дијелом ослањао на информације које му је достављао доктор Феврије. Француску дипломатију су у овој кризи посебно интересовале везе Црне Горе са сусједним Словенима, па је министар спољних послова писао Патриманију да је то најинтересантнији дио мисије коју има да изврши. И током 1887. године држање Црне Горе изазивало је забринутост француских представника, јер су стекли утисак да се Црна Гора спрема за рат, о чему су јављали Паризу.⁸² Најзад, криза је завршена а Црна Гора из ње није извукла никакву корист.

Десетак година касније дошло је до нове кризе у вези са источним питањем. Криза је почела покољем Јермена у августу 1894. године, па се испољила у устанку на Криту, комешањима у Македонији, и, најзад, у грчко-турском рату 1897. године. Ситуација је била таква да су у Црној Гори мислили да је реално очекивати дефинитивни распад Турске, па су пожурили да опет формулишу своје политичке планове и територијалне претензије, и то знатно веће него прије десетак година. На то је сада Црна Гора била подстицана и од Русије, која је савјетовала зближавање три словенске државе на Балкану — Црне Горе,

⁸¹ Boris Nolde, *L'Alliance franco-russe*, Paris, 1936, 352/3; Edmond Toutin, *Alexander III et la République française*, Souvenir d'un témoin 1885—1888, Paris, 1929, 42/3.

⁸² Др Димо Вујовић, *Francuski dokumenti o crnogorsko-bugarskim odnosima 1879—1912*, Историјски записи 1965, св. 2, 338; АМАЕ. М. vol. 4, fol. 394. Париз 20. септембра 1886; fol. 336—400, Цетиње 23. септембра 1886, fol. 408, Дубровник 29. септембра 1886, vol. 5, fol. 10—11. Цетиње, 24. јануара 1887; fol. 19—20, Дубровник, 10. марта 1887.

Србије и Бугарске. У међусобним контактима прављени су разни планови о диоби Турске.⁸³

Оваква ситуација посебно је забрињавала Француску, која је ради својих економских интереса жељела да се очува интегритет турске царевине. Француски капитал је црпао огромне приходе из отоманске царевине, и због тога је природно што се плашио њеног распада или банкротства. Осим тога, Француска је у Европи жељела мир, јер је тада била ангажована у прекоморским колонијалним освајањима. Њена политика у овој кризи се знатно разликовала од политике њене савезнице Русије. Она жели да се на Балкану одржи *status quo* и да се спорови рјешавају мирољубиво. У том правцу је усмјерена и њена активност на Цетињу. Француско интересовање за држање Црне Горе у овим озбиљним тренуцима илуструје чињеница да се њен представник, који је раније боравио у Дубровнику, тада стално настањује на Цетињу, како би могао непосредно пратити активности Црне Горе. Повећано интересовање за Црну Гору изазвала је и чињеница да је њену спољнополитичку активност ових година пратио озбиљан рад на реорганизацији и модернизацији војске. Зато је у јуну 1886. године Црну Гору посетио француски војни аташе капетан Pellarin, који је прикупио детаљна обавјештења о црногорској војсци.⁸⁴ Посебну пажњу француске дипломатије привукли су односи Црне Горе и Србије. Са црногорске стране Француска је стално увјеравана да су ти односи у складу са руско-француским савезом и да су се Црна Гора, Србија и Бугарска уздржале од рата из обзира према Русији и Француској, јер ове нијесу биле спремне за рат.⁸⁵

Пошто је криза углавном била прошла, Француска је смиреније гледала на спољнополитичку активност Црне Горе, која се до новог заоштравања источне кризе, почетком прве деценије XX вијека, углавном одвијала у напорима да се земља ослободи привредног и политичког притиска Аустро-Угарске, у ривалској борби са Србијом и надањима и плановима у вези са српским пријестолом. Све је те напоре француска дипломатија будно пратила. Планови Црне Горе да се ослободи аустроугарског притиска кроз унапређење трговачких и других привредних веза са другим европским земљама, у првом реду с Францу-

⁸³ Гавро Вуковић, *Crna Gora i Turska 1896. godine*. Записи 1930, св. 1, с. 31; Исти *Crna Gora i Bugarska*, Записи 1929, св. 5, 285—293; Новак Ражнатовић, *Posjeta knjaza Nikole Beogradu 1896. i kralja Aleksandra Cetinju 1897. godine*, Историјски записи 1968. 198—201.

⁸⁴ АМАЕ, *Montenegro 1896—1914, Relation ave la France*, fol. 8, Цетиње, 28. јула 1896.

⁸⁵ Исто, *M. Politique étrangère (M. PE)*, I, 1896—1900, fol. 41—44, Цетиње 10. јула 1869; fol. 68—72, Цетиње 30. новембра 1896, fol. 54—57, Цетиње 15. маја 1897. — Изгледа као да Вуковић, министар спољних послова Црне Горе, није знао француске ставове у вези с евентуалним ступањем Русије у рат поводом балканских догађаја.

ском, нијесу дали значајније резултате. Француска није хтјела да се због Црне Горе замјера Аустро-Угарској, са којом је имала мање-више коректне односе, за чије је одржавање била и заинтересована, јер је то сматрала као услов за одржање европске равнотеже.⁸⁶ Али она је са интересовањем пратила напоре Русије да Црну Гору ослободи финансијске зависности од Аустро-Угарске.

Не мање су њену пажњу привлачили односи Црне Горе и Србије, па стално прати све плиме и осеке у тим односима. У извјештајима француских дипломата никад се не заузима став о тим односима, нити у документима има трага о директивама и ставу француске владе у вези са тим. Ипак, примјећује се жаљење када дође до погоршања тих односа.

Француски дипломати су посветили доста пажње и жељама и плановима књаза Николе да он или његов син дође на српски пријесто. Сматрају да није без везе са тим и убиство краља Александра и краљице Драге.⁸⁷

Нова источна криза, због догађаја у Македонији, првих година XX вијека, била је прилика да се француска дипломатија више заинтересује за став и држање Црне Горе, јер је Француска била веома заинтересована за догађаје у Турској, односно у Македонији. Мотиви тог интересовања и ставови које је заузимала почетком XX вијека били су исти као и десетак година раније. Француску посебно интересују везе Црне Горе са другим балканским државама, особито са Србијом, и њени дипломати о томе стално извјештавају без заузимања неких одређених ставова. Интересантно је њихово запажање да су у српско-црногорске размирице и рад црногорске емиграције у Србији умијешани прсти Аустро-Угарске, којој је одговарало заоштравање тих односа.⁸⁸

Са становишта тих односа Французи су се посебно интересовали тзв. бомбашком афером 1907. године. Она је од француских дипломата оцијењена као озбиљан ударац односима Црне Горе и Србије и извор нових заоштравања, чему доприноси династичко ривалство.⁸⁹

У вези са црногорско-руским односима француски дипломати су запажали да владајућа династија у томе није јединствена. Они су престолонасљедника Данила оцијенили као антируски расположеног, док је народ русофилски расположен, па да

⁸⁶ René Henry, *Question d'Autriche-Hongrie et question d'Orient*, Paris, 1904, 176—178.

⁸⁷ АМАЕ, *Serbie, Politique balkanique* (SPB) I, fol. 170—171, Дубровник, 29. маја 1901, fol. 216, Цетиње 9. маја 1902; fol. 239, 12. јуна 1903, fol. 247—249, Цетиње, 15. јула 1903.

⁸⁸ Исто, SPB II, fol. 56/7, Београд 17. новембра 1905.

⁸⁹ Исто, fol. 217/8, Београд, 20. фебруара 1908.

због тога не гледа са симпатијама на економско и политичко продирање Италије и Аустро-Угарске у Црну Гору.⁹⁰

Интересантно је навести како су црногорско-француски односи третирани у пријестоним бесједама и скупштинским дебатама и адресама 1905, 1906. и 1907. године. У својој бесједи 1905. године књаз је посебно подвукао добре односе Црне Горе са Француском, и Скупштина је акламирала ове књажеве ријечи, поздрављајући присуство француског представника Серсеја (Sersey-a). У бесједи 1906. књаз уопште није поменуо Француску, али су је посланици у дискусији апострофирали и у адреси је поменуто као увијек према Црној Гори пријатељски наклоњена велика сила. Ни у трећој бесједи 1907. године књаз није поменуо Француску. То није урађено ни у скупштинској адреси, јер су у њој као и у бесједи доминирали унутрашњи проблеми.⁹¹

Француска се интересовала не само за спољнополитичке везе и планове Црне Горе него и за унутрашње догађаје у овој земљи, водећи при том рачуна да сваком згодном приликом манифестује своју благонаклоност према црногорском двору, влади и народу, како би за себе обезбиједила њихове симпатије.

Прије свега, она се интересовала за црногорску војску. Зато је у октобру 1881. године, по претходној одлуци владе, дошла у Црну Гору једна војна мисија, са задатком да о њој направи једну војно-географску студију. Пошто је обишла Црну Гору, мисија је написала опширан извјештај о црногорској војсци, у коме су обрађени њена организација, снага, обука, арсенали оружја, артиљерија, тврђаве и министарство војно.⁹² И касније, а нарочито у периоду заштравања ситуације на Балкану, француска дипломатија је показивала велико интересовање за црногорску војску, њену обуку, наоружање, старјешински кадар, маневре и сл.⁹³

До Берлинског конгреса становништво Црне Горе било је вјерски и национално хомогено, али после конгреса то више није, јер је на новоприпојеним територијама било муслимана и католика словенског и албанског поријекла. То је унијело једну нову димензију у унутрашњеполитички живот Црне Горе, која је привукла пажњу француске дипломатије, тим прије што је грађанско-политички, вјерски и имовински статус тих нових становника Црне Горе био регулисан једним међународним актом, то јест чланом 27. и 30. Берлинског уговора.

⁹⁰ АМАЕМ, *Politique interieure* (MPI), I, fol. 256/7, Цетиње, 10. августа 1905.

⁹¹ Исто, fol. 282/3, Цетиње 27. децембра 1905; Стенографске биљешке о раду црногорске народне скупштине књ. I, с. 35/6, 100, 235.

⁹² Archives historique de l'Armee, Montenegro 1873—1905, kut. 1, omot 4.

⁹³ Исто

Повод за интересовање Француске за положај муслимана у Црној Гори били су и чести протести у којима се турска влада жалила на поступање са муслиманима и њиховом имовином у Црној Гори, тврдећи да Црна Гора крши одредбе Берлинског конгреса. На основу тих жалби Француска је интервенисала код црногорске владе, савјетујући јој да поштује одредбе Берлинског конгреса. Овај проблем је дуго година био на дневном реду, а Француска је жељела да се он што прије ријеша, подржавајући на крају црногорске ставове.⁹⁴

Француско интересовање за положај католика у Црној Гори било је трајнијег карактера. Иако је број католика у Црној Гори био незнатан, књаз Никола и његова влада су схватили да је, због обзира према појединим западним силама, а и према осталим католицима Јужним Словенима, од посебног политичког интереса да се питање статуса католичке цркве у Црној Гори регулише уговором са Ватиканом. Зато је Црна Гора 18. августа 1886. године склопила са Ватиканом конкордат. Француски представници у Црној Гори су се старали да овај конкордат буде поштован. Они су били у контакту са барским надбискупом Милиновићем и појединим католичким свештеницима, који су им се често жалили да се конкордат не поштује. Под утицајем ових информација они су извјештавали министарство спољних послова у Паризу о несигурној ситуацији католичких свештеника у Црној Гори и, посебно, о слабом расположењу књаза Николе према надбискупу барском. Министар спољних послова је захтијевао да га представник у Црној Гори обавјештава и о најмањем инциденту у вези са положајем католика у Црној Гори. Одазивајући се овој жељи, француски представник Жерар је марта 1890. године поднио врло опширан извјештај о католицима у Црној Гори и закључио, супротно од његовог претходника, да њихов положај није тако лош и забрињавајући. Ни у каснијим извјештајима о овом питању није изостала Жерарова благонаклоност према Црној Гори и њеној политици.⁹⁵

Односи између католичке цркве и државе у Црној Гори привукли су француску пажњу поново 1901. и 1902. године, када је између Црне Горе и Ватикана дошло до спора у вези са намјеном и називом Завода светог Јеронима у Риму, који је био намијењен свештеницима из словенских земаља Балкана. Француска влада је, поред руске, интервенисала у Ватикану у корист црногорске тезе. Захваљујући, поред осталог, и овој ин-

⁹⁴ AMAE, M. vol. 3, fol. 18, Париз 28. јануара 1881; fol. 21/2, Груж 7. фебруара 1881; fol. 5, Дубровник 26. априла 1888; др Жарко Булајић, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878—1912)*, Титоград, 1959, 31—37.

⁹⁵ AMAE M. Vol. 4, fol. 93, Paris 27. октобра 1884; vol. 6, fol. 32/3, Paris 20. фебруара 1890; fol. 43—46, Дубровник 5. марта 1890; fol. 75—78, Дубровник, 25. априла 1890.

тервенцији, спор је окончан на задовољство Црне Горе, јер је Завод задржао стари назив, а надбискупу барском потврђен је назив примаса српског.⁹⁶

Своју наклоност према Црној Гори Француска је манифестовала и разним поклонима, као што су: помоћ пострадалима од поплава 1896, поклањање извјесне количине динамита и једне лађе — ведете 1897. године. Пажња је указивана и личним поклонима и додјеливањем одликовања члановима династије и другима.⁹⁷

Француска благонаклоност према књазу Николи и Црној Гори манифестовала се и поводом јубилеја четрдесетогодишњице доласка књаза Николе на црногорски пријесто, када је књаз за себе и своје наследице узео титулу „краљевско височанство”. Послије консултација са Русијом, Француска је прихватила ову титулу и посла честитке црногорском владару.⁹⁸

Но, и поред свега наклоности према Црној Гори и њеном владару, француски представници у Црној Гори, неки мање а неки више, били су оштри критичари књаза Николе и његове владавине. Та критика није била ништа мања ни онда када је Црна Гора добила устав и скупштину. Тако дипломатски представник Сергеју каже да Црна Гора није никада уживала мање слободе него од када је дат устав.⁹⁹ Али и поред ових оштрих критика унутрашњих политичких прилика Црне Горе, Француска је у читавом овом периоду водила пријатељску и благонаклону политику према Црној Гори, желећи да је непоколебљиво веже за себе и своје савезнике.

Црна Гора се трудила да што више побуди интересе Француске за своје привредне и политичке планове. Али, иако је интересовање Француске за Црну Гору расло, у овом периоду ипак није дошло до њеног значајнијег ангажовања, било у привредним било у политичким пословима Црне Горе.

Анексиона криза

Ново заоштравање на Балкану које је могло да угрози европски мир наступило је због тзв. анексионе кризе 1908 — 1909. године, изазване анексијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Уз Русију и Србију и Црна Гора је била озбиљно ангажована у овом конфликту. Зато је она уз ове

⁹⁶ Mac Swiney de Mashanaglass, *Le Montenegro et le Saint Siege*, Rome 1902, 22—39; АМАЕ, МРЕ, II, fol. 81, Петроград 7. децембар 1901.

⁹⁷ P. Renouvin, *Lapolitique exterieure de Th. Deleassé* 5—6; АМАЕ, М. Défense nationale, fol. 21, Париз, 13. октобра 1897; fol. 30/31; Цетиње, 13. јануара 1898.

⁹⁸ Гавро Вуковић, *Četredesetogodišnjica vladavine knjaza Nikole*, Цетиње 1928, 13/14.

⁹⁹ АМАЕ М. PI, II fol. 50/51, Цетиње, 26. септембра 1907.

земље, послије дуже паузе, поново дошла у центар европске дипломатије. Истина, њена улога, одговорност и последице њених поступака нијесу се могле равнати са онима Русије, па ни Србије, али никада послије рата 1876 — 78. њени поступци нијесу могли имати тако крупне последице као што је то био случај за вријеме анексионе кризе. Послије тридесет година био је то први озбиљнији конфликт у коме је Црна Гора била директно ангажована. Док су њени ранији конфликти били са Турском, сада је сукоб избио с Аустро-Угарском, која је већ деценијама водила непријатељску политику према Црној Гори и поред Турске била главни непријатељ националне слободе јужнословенских народа, па је сукоб тих народа са њом био неминован. Због савеза који ју је везивао са Русијом, а и иначе, Француска се веома интересовала за развој ове кризе, па и за поступке Црне Горе. Она је свим силама радила да се криза мирољубиво ријеши, јер није жељела да због ње загази у рат. Прије свега, она је била ангажована да искористи и анексиону кризу, заузимајући благодан став према поступку Аустро-Угарске, коју је жељела да одвоји од Њемачке, као што је то донекле урадила с Италијом. На француски став према анексији утицали су и извјесни обзири према Аустро-Угарској, са којом она није имала неких великих супротности. Осим тога, француски капитал је имао знатне позиције и у самој Аустро-Угарској, која се, осим тога, коректно држала према Француској у вријеме прве мароканске кризе и конференције у Алжирасу, па јој ова то није заборавила. Најзад, Француска није жељела да ступа у рат због Русије, која се још није била опоравила од последица руско-јапанског рата и револуције 1905. године. Зато је истакла тезу да анексија Босне и Херцеговине није довољна модификација европског *status quo* да би довела до општег сукоба, или да су тиме повријеђени витални интереси Русије, што би Француску обавезивало да, сагласно руско-француском савезу, ступи у рат.¹⁰⁰

Из тог општег оквира француске политике резултирала је и њена резервисана политика према Црној Гори и њеним захтјевима. Сљедствено томе, француски министар на Цетињу Sercey, коме се не могу оспорити симпатије за Црну Гору, био је прилично суздран. Када је маса демонстраната против анексије дошла пред француско посланство, септембра 1908, и ак-

¹⁰⁰ Л. А. Неиман, франко-русские отношения во время босна ского кризиса (1908—1909), Французский ежегодник 1959, 377; Pierre Dhombres, *Les relations internationales de 1870 à nos jours*, I, 1870—1914, Paris 1946, 187; Gabriel Hanotaux, *La politique de l'équilibre*, Paris 1911, 183; René Monein et Serge de Chassin, *Une année de politique extérieure*, Paris 1909, 270; К. Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908—1909*, Ленинград, 1964, 48, 97; Momtchilo Ninechich, *La crise bosniaque (1908—1909) et les pulunansés européennes*, Paris, 1937, II, 313/14; Reymond Paincaré, *Le lendemain d'Agadir*, 1912, Paris, 1926, 337/8.

ламирала Француској и Sercey-у, овај се захвалио, али и ограничио на једну општу изјаву да је Француска била увијек пријатељица Црне Горе што остаје и сада.¹⁰¹ А када је Извољски предложио једну међународну конференцију о анексионој кризи и програм њеног рада у чијој је тачки 7. био захтјев да се у корист Црне Горе и Србије исправи граница у Новопазарском Санџаку, Француска, заједно с Енглеском, није прихватила те предлоге, иако су то били захтјеви и саме Црне Горе и Србије. Pichon, министар спољних послова Француске, предложио је формулацију да овим државама треба дати неке „предности“. Да тиме не би изазвао неспокојство у Бечу, он је одмах пожурив да аустроугарском и њемачком посланику изјави да под ријечју „предност“ не подразумејева територијалне уступке Црној Гори и Србији. Услиједиле су и друге изјаве благонаклоности према Аустро-Угарској.¹⁰²

Резервисан став се испољио и према мисији Јова Поповића, који је упућен у Париз да влади и јавном мњењу објасни став Црне Горе и да их придобије за њене ставове. Он је разговарао са Пишоном, министром спољних послова, и преко агенције Хавас изнио став црногорске владе о анексији.¹⁰³

Француско јавно мњење тих дана није било наклоњено Црној Гори и Србији. Истина, било је извјесних кругова који су подржавали захтјеве ове двије земље, међу којима је било истакнутих политичара, научника и публициста. И неколико листова је подржавало Црну Гору и Србију, од којих је најзначајнији »Le journal des Débats« у коме је познати публициста и новинар Auguste Gauvin писао чланке о спољној политици у којима је Црну Гору третирао са симпатијама.¹⁰⁴ Али већина јавног мњења, па и штампе, била је против захтјева Црне Горе и Србије, чиме су били задовољни у Аустро-Угарској. Међутим, штампа је постепено мијењала став резервисаности, тако да већ почетком 1909. године скоро читава напада Аустро-Угарску.¹⁰⁵

Ипак, Црна Гора је из ове кризе извукла извјесну корист, јер је ускоро укинут чл. 29. Берлинског уговора, којим је ограничаван црногорски суверенитет над Баром. Но, и приликом разговора о анулирању овог члана Француска је показала извјесну резервисаност и обзир према Аустро-Угарској. Истина,

¹⁰¹ „Цетињски вјесник“, ванредно издање, бр. 28, 29. септембра 1908.

¹⁰² Die grosse Politik, T. XXVI k. I, № 9020; № 9044; Österreich — Ungarns Aussenpolitik 1907—1914, T I, № 229; № 357.

¹⁰³ Педесет година на престолу Црне Горе 1860—1910, Цетиње 1910, 45, Malkhazouny, *Le Balkan slave à travers la dernière crise orientale*, Paris 1911, 77—79.

¹⁰⁴ Др Љиљана Алексић — Пејковић, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903—1914*, Београд 1965, 426—431; „Глас Црногорца“ бр. 62, 15. новембра 1908, бр. 12, 14. марта 1909; Л. А. Нейман, н. Ђ., 391; August Gauvin, *L'Europe au jour le jour, La crise bosniaque 1908—1909*, Paris 1917.

¹⁰⁵ Österreich-Ungarns Aussenpolitik, II, № 1129.

чим је чула да аустро-угарска влада има намјеру да измјени чл. 29, француска влада јој је саопштила да она посебно цијени ту намјеру, дајући јој пуну подршку. Ипак, када је руска влада предложила да се укину све одредбе овог члана које ограничавају суверенитет Црне Горе, француска влада није хтјела да одговори прије него консултује Лондон и Рим.¹⁰⁷

Француска је имала обзира и према аустроугарском ставу према алинеји 6 овог члана, којом је забрањивано присуство страних ратних бродова у Бару, јер је Аустро-Угарска и даље жељела да у уговору остане одредба која би забрањивала да се у овом пристаништу подижу грађевине које би га могле претворити у војно пристаниште.¹⁰⁸ Када је послѣ извјесних преговора Аустро-Угарска саопштила да прихвата једну изјаву црногорске владе, да не жели да Бар претвори у ратно пристаниште, онда је и ова алинеја 6 анулирана, и тако је ријешен читав проблем у вези са чл. 29. Берлинског уговора. Тиме је, најзад, скинута с дневног реда једна озбиљна међународна криза, која је за пола године пријетила европском миру.

Русија је била незадовољна држањем савезнице Француске, па и Енглеске, па долази до захваћења у њиховим односима. Тако је криза, иако мирољубиво ријешена, довела до слабења Антанте и јачања позиција тзв. централних сила, Њемачке и Аустро-Угарске. Зато је Француска пожурила да исправи лош утисак који је њено држање у вези са кризом могло изазвати. Она је ускоро предузела извјесне кораке да би манифестовала своју наклоност и симпатије према Црној Гори.

Први корак у том циљу био је слање француске ратне флоте у црногорске територијалне воде. Француска флота је била прва која је послѣ укидања чл. 29. Берлинског уговора посјетила луку Бар, гдје се задржала од 31. децембра 1909. до 2. јануара 1910. године. Овом приликом су биле организоване разне свечаности. Књаз и црногорска влада су овој посјети придали врло велики политички значај. Осим што је са предсједником републике размијењао телеграме поводом ове посјете, књаз је лично дошао у Бар и у једној здравици истакао приврженост Француској и посебно истакао чињеницу да је француска флота прва упловила у слободно Барско пристаниште. Ова посјета је добила приличан публицитет у француској штампи. Она је допринијела да се углед Француске и симпатије за њу повећају у Црној Гори¹⁰⁹.

¹⁰⁶ *Diplomatische Aktenstücke, Bosnien und die Hercegovine*, octobar 1908, bis juni 1909, Wien, 1909, док. 147; René Pinon, *L'Europe et le jeune Turquie*, Paris, 1911, 149—251.

¹⁰⁷ DDF, II ser., T. XII, док. 149, стр. 182; док. 184, стр. 232.

¹⁰⁸ Исто, док. 184, стр. 232.

¹⁰⁹ „Глас Црногорца” бр. 53, 21. децембра 1909; бр. 2, 3. јануар 1910;

Са своје стране књаз Никола је желео да из ове посјете извуче што више личне користи, јер је била везана за књажев јубилеј поводом педесетогодишњице доласка на црногорски пријесто. Ова посјета је коришћена и у полемици са Србијом, која је опет била оживјела. Али француски представник у Београду није тако гледао на ову посјету, указујући да улога и углед књаза Николе нијесу у српству оно што су некад били ¹¹⁰.

Иначе, Француска није жељела да ова њена благонаклоност буде искоришћена у супарничкој борби између Црне Горе и Србије. Зато се одмах по завршетку кризе ангажује на отклањању размирица између ове двије земље, желећи да буде од користи и једној и другој, показујући при томе више разумјевања за ставове Србије.

Једна од позитивних тековина анексионе кризе — измирење и зближавање Црне Горе и Србије — није била дугог вијека. Ускоро по окончању кризе поново је дошло до оштрих размирица и сукоба, чији је повод била тзв. „колашинска афера“. Као и приликом „бомбашке афере“ тако је и сада француска дипломатија пажљиво пратила овај догађај, посебно се интересујући о улози Аустро-Угарске и о односима Црне Горе и Србије. Садашње ангажовање француске дипломатије у ликвидирању негативних последица ове афере било је много веће него раније. У извјештајима о колашинском процесу, Француски представник *Serges*у био је врло критичан. Он је констатовао да створена ситуација одговара Аустро-Угарској.¹¹¹

Највише интересовања француска дипломатија је показивала за последице ове афере по односе између Црне Горе и Србије, који су били врло затегнути. Француска је жалила што је до тога дошло, па су *Serges*-у упућене инструкције да ради на поправљању тих односа и он је на томе предано радио, сарађујући са руским и српским представником на Цетињу. Осим тога, он је о свему томе разговарао и са црногорским предсједником владе Томановићем и књазом Николом. Српски представник на Цетињу, обавјештавајући своју владу о насталим тешкоћама, хвалио је рад и држање *Serges*-а. Упорни савјети Русије и Француске нијесу могли остати без одзива на Цетињу, па долази до извјесног побољшања црногорско-српских односа.¹¹²

„Цетињски вјесник“ бр. 8, 27. јануара 1918; АМАЕ М. Relation avec la France, Рим 5. јануара 1910.

¹¹⁰ АМАЕ, S. PV II, fol. 257. Београд 10. јануара 1910.

¹¹¹ АМАЕ М. PI, II fol. 114—115, Цетиње, 5. октобра 1909, 2. децембра 1909.

¹¹² Архив Србије, Министарство иностраних послова, год. 1910. f. IV, Цетиње, 29. децембра 1909, 4. јануара 1910; 8. јануара 1910; АМАЕ, М. PE, Цетиње 20. јануара 1910.

Али размимоилажења између Црне Горе и Србије нијесу нестала. Ускоро је један нови догађај послужио као повод да се међусобне размирице и напади обнове. Било је то проглашење Црне Горе за краљевину и књаза Николе за краља Црне Горе. Иако су француски представници у Црној Гори били веома критични према узимању краљевске титуле од стране књаза Николе, француска влада је одлучила да прославу педесетогодишњице доласка књаза Николе на пријесто и његово крунисање искористи као повод за нову манифестацију француско-црногорског пријатељства. Француска је позитивно одговорила на књажево саопштење о намјери Скупштине да Црну Гору прогласи за краљевину. Овим поводом предсједник француске републике послао је књазу Николи једног коња на поклон. Неки листови су са симпатијама поpratили овај догађај. Али поред свега тога, француска влада је показала извјесну резервисаност поводом најаве новог краља да би желио посјетити Париз, јер се сматрало да је пожељније да он прво посјети Рим и Петровград.¹¹³

Балкански рат

Дипломатији великих сила Балкан није давао предах. Чим је одахнула од опасности које су се биле наднијеле над Европу због анексионе кризе, наишли су нови догађаји који су привукли њену пажњу и ударили печат њеној активности. Били су то балкански рат и догађаји који су му претходили: устанак у сјеверној Албанији, инциденти на турским границама према балканским државама, турско-италијански рат, склапање балканског савеза итд. Ови догађаји су много више привукли пажњу Француске, него они за вријеме анексионе кризе, јер су се на Балкану њене супротности са силама Тројног савеза, прије свега с Аустро-Угарском и Њемачком, све више заоштравале. Ове силе су угрожавале њене економске интересе, који су на овом подручју постајали све значајнији. Балкан (односно Турска и слободне балканске државе) по извозу француског капитала заузимао је друго мјесто, одмах послје Русије. Балкан је био значајно тржиште и за извоз француских роба. Француска је са забринутости гледала на продирање Аустро-Угарске и њене заштитнице Њемачке према Солуну, па је њена политика била усмјерена на спречавању тог продора.

Француска је била забринута и због могућности распада Турске, што је такође могло угрозити њене економске интересе.

¹¹³ AMAE, M, PI, II fol. 134/5, Цетиње 10. априла 1910; Relation avec la France, fol. 143, Paris 2. јуна 1910; fol. 168, Цетиње 14. августа 1910, fol. 145, Цетиње, 13. јуна 1919; fol. 175, Цетиње 15. септембра 1910; fol. 176, Paris 11. октобра 1910.

Против једне и друге опасности она је мислила да се бори одржавањем мира и *statusa quo* на Балкану и учвршћивањем савеза с Русијом, који је у периоду анексионе кризе био знатно ослабљен.¹¹⁴

Пажњу великих сила, па и Француске, почев од 1910. године опет привлаче црногорско-турски односи у вези с немирима у Сјеверној Албанији. Уопштено говорећи, Француска се и сада држала резервисано, не желећи да се мијења *status quo* и тиме угрози мир. Зато је она у прољеће 1910. године савјетовала Црној Гори да се уздржи од било каквог мијешања у побуну Албанаца, што је било сагласно с руским жељама. Она се и касније консултовала са Русијом и другим силама ради заузимања заједничког става према црногорским демаршима у вези с албанским питањем.¹¹⁵

У прољеће 1911. борбе у Сјеверној Албанији опет су се распламсале и погоршало се стање на црногорско-турској граници, али је Француска и даље остала резервисана у вези с овим догађајима. Чак се није одазвала позиву неких великих сила да колективно интервенишу на Цетињу, које је оптуживано да стоји иза албанске побуне. Француска влада је изјавила да она нема исте разлоге као неке силе да интервенише у црногорске ствари, па је свога посланика позвала да буде врло резервисан и да се ограничи на изјаву да је француска влада задовољна мирољубивом изјавом црногорске владе. Неколико мјесеци касније она је поновила овај став. Француска је остајала резервисана и према захтјевима турских дипломата да се активније умијеша у проблем.¹¹⁶

Француска забринутост због ситуације на Балкану увећала се када је 1911. године дошло до италијанско-турског рата у Сјеверној Африци. Као и друге силе, она се плашила да мале балканске државе не искористе тешку ситуацију у којој се Турска нашла и не отпочну ратне операције ради диобе њене територије. Иако се ратне операције нијесу пренијеле на Балкан, италијанско-турски рат је извршио велики утицај на догађаје до којих је ускоро тамо дошло. Он је директно поспјешио

¹¹⁴ Ю. А. Боев, *Политика Францији на Балкану напередодни першои свитовоу империалистичкоу војни (1912—1913)*, Киев, 1958, 30, 42/3; *Исти, Ближний восток во внешней политике Францији 1898—1914*, Киев, 1964, с. 287, 296—303; M. Vaimont *L'Europe de 1900 à 1914*, Paris, 1969, 185, 205; Emile Bourgeois, *Manuel historique de politique étrangère, Paris, 1926*, IV, 574; А. Попов, *Первая балканска војна*, Красний архив, Т. XV, 1926, с. 9.

¹¹⁵ АМАЕ, М. РЕ, III fol. 231—234, Париз 13. маја 1910; Цетиње 15. маја 1910; Цетиње 17. маја 1910, fol. 300, Париз 10. новембра 1910.

¹¹⁶ АМАЕ, М. РЕ, IV, Париз 4. априла 1911; DDF, II сер. Т. XIII, док. 311, с. 579; док. 226, с. 433.

договарање балканских држава и стварање њиховог савеза за рат против Турске и диобу њене територије.¹¹⁷

Договарање балканских држава и улога Русије у томе изазвали су велико интересовање Француске. Она је због све веће агресивности Њемачке и Аустро-Угарске жељела да учврсти савез са Русијом. Али у исто вријеме она се плашила да је због балканских питања Русија не увуче у рат, а ни француска влада ни француско јавно мјење нијесу били спремни да ратују због догађаја на Балкану. Француска није жељела измјену *statusa quo* на Балкану. Кроз ту призму је и гледала на балкански савез — са симпатијама уколико је био брана даљем продирању Аустро-Угарске на Балкан, а са зебњом уколико је могао постати оруђе у рукама Русије за угрожавање интегритета Турске и *statusa quo* на Балкану. Зато је будно пратила и преговоре балканских држава и односа ових са Русијом. У вези с тим било је и њено велико интересовање за пут краља Николе у Петроград у фебруару 1912. године. О свим тим питањима Француска је вршила сталну размјену мишљења са Русијом, тражећи да буде о свему обавјештавана и наглашавајући да Русија нема право да је у ма шта ангажује без претходног договора. У исто вријеме она је стално наглашавала да је чврсто везана за традиционалне принципе своје политике на Истоку, а то је интегритет Отоманске империје и одржавање *statusa quo* на Балкану.¹¹⁸

Упоредо са тим Француска је мирољубиво дјеловала и на другим странама, па и у Црној Гори, гдје су инциденти на црногорско-турској граници били врло чести и могли су да угрозе мир. Црна Гора је тражила исправку границе према Турској и француски посланик је у својим извјештајима подржавао ове захтјеве. Али француска влада је стално савјетовала суздржљивост, мирољубивост и повлачење црногорских трупа с границе, па је једном приликом Поенкаре одговорио посланику на Цетињу да краљу Николи треба рећи да силе хоће мир и да их неће ганути нестрпљење црногорске владе.¹¹⁹

Француска је продужила консултовање са Русијом, а и са другим силама, да би се очувао мир на Балкану, па је узела иницијативу да формулише основне ставове једне колективне ноте

¹¹⁷ „Международния отношения в эпоху империализма (МОЕИ)” сер. II Т XIX кн. I, док. 64, 95; кн. II, док. 580, 813; Материали по истории Франко-русских отношений за 1910—1914 гг. Сборник секретных дипломатических документов, Москва, 1920, с. 170; В. М. Хвостов, История дипломатии II, 734.

¹¹⁸ Ю. А. Боев, *Ближний восток во внешней политике Франции*, 286/7, В. И. Бовыкин, *Русско-Французские противуречия на Балканах и ближнем Востоке на кануне первой имровой войны* Исторические записки Академии наук СССР, 1957, с. 59, 96; R. Poincaré, *Les Balkans en feu 1911*, Paris 1926, 5—29; Ministère des Affaires, étrangères, Documents diplomatiques, Les Affaires balkaniques, T. I. Paris, 1922, док. 3, стр. 3, док. 14. стр. 10/11, МОЕИ, Т. XIX кн. II, док. 596, 699.

¹¹⁹ DDF, III сер. Т. III, док. 475, р. 573.

која би била предата у Цариграду и у балканским пријестоницама. У тој ноти се енергично изјашњавало против свих мјера које могу угрозити мир, стављало до знања да ће силе узети у своје руке питање реформи у европској Турској, водећи при томе рачуна о суверенитету султановом и интегритету турске царевине и, најзад, речено је да силе неће дозволити, ако рат ипак избије, никакву промјену територијалног *statusa quo* европске Турске.¹²⁰

Али прије него је предат овај демарш Црна Гора је 8. октобра објавила рат Турској, па је француска влада предложила да се осим предаје колективне ноте сазове међународна конференција о реформама у Турској, са циљем да се избјегне општи рат. Али ова идеја није реализована. Пошто су се операције црногорске војске и даље одвијале, Поенкаре је једним циркуларом тражио да се одмах припреми посредовање између зараћених страна. Ускоро су, 17. и 18. октобра, у рат ступиле и остале балканске државе, па је Поенкаре сада иступио са новим предлогом: да се у погодно вријеме посредује између зараћених страна, да се у Турској изврше реформе и да се очувају европски мир и интегритет турске царевине.¹²¹

Ускоро последице отпочињања војних операција савезници су одијели више крупних побједа над Турском, чија се војска на свим фронтovima повлачила. Ове побједе нијесу могле остати без утицаја на став великих сила. Француска је чак потпуно измијенила свој став, јер, док је у септембру-октобру била за одржавање *statusa quo* и против могућности територијалних доbitака балканских савезника, сада сматра да су ти добици реални и оправдани. Чак је Поенкаре предложио посредовање у рату, истичући поред осталих следеће принципе: да суверенитет султанов остане над Цариградом са околином, а да се у осталим областима европске Турске национални, политички и административни *status quo* измијени за сваку земљу посебно под условима праведне равнотеже интереса свих тих зимаља. Он је нашао за потребно да балканске савезнике обавијести да француско посредовање нема за циљ да балканске државе лиши плодова њихових побједа. Ову политику напуштања традиционалног француског става у односу на Турску Поенкаре је саопштио саговорници Сената 21. децембра 1912. године следећим ријечима: „Нека од сада Балкан припада балканским народима: Бугарима, Грцима, Србима, Црногорцима, Албанцима. . . то је најприроднија и најправеднија солуција, јер она представља највише гаранције трајности и стабилности”.¹²²

¹²⁰ Исто, Т. IV док. 49, п. 48/9; док. 63, п. 60, док. 66, п. 64, док. 76. р. 71/2.

¹²¹ Les affaires balkanique I док. 183, стр. 110; док. 193, стр. 118.

¹²² Jacques Ancel, *Manuel historique de la question d'Orient* (1792—1915), Paris 1926, 259/60, R. Poincaré, *Les Balkans en feu 1912* 296; Красный архив Т. XVI, 1926, док. 43, 48, 49.

У ово вријеме долази и до промјене француског става у вези са могућношћу ступања у рат због балканских проблема. На такав корак Француска би се одлучила уколико Аустро-Угарска предузме неку акцију, јер би у томе видјела поремећај равнотеже у Европи који погађа француске интересе. Зато је Француска заузимала чак енергичнији став него Русија, која није била спремна за рат, уколико би дошло до компликација од стране Аустро-Угарске због изласка Србије на море у сјеверној Албанији. Поенкаре је инсистирао да се балкански проблеми ријеше на некој међународној конференцији. То је урађено на Лондонској конференцији, на којој није изостала наклоност француског амбасадора Пол Камбона према црногорским ставовима и захтјевима.¹²³

Балканске догађаје су са пажњом пратили не само француска дипломатија него и француско јавно мњење, а нарочито штампа. У њој су се појављивале критике балканских савезника, па и Црне Горе. У томе је предњачио социјалистички »L'Humanité«, који није схватио ослободилачки карактер балканског рата. Али и поред таквог става једног дијела француске штампе, у Француској је било много пријатељских манифестација према балканским савезницима. Тако је француски Црвени крст прикупао помоћ за Црну Гору, љекари, болничари, шофери, и други јављали су се да иду у Црну Гору. Француски Црвени крст је још у почетку рата упутио у Црну Гору једну болницу, чије је особље послје је обављене мисије са захвалношћу испраћено из Црне Горе.¹²⁴

*

Један од главних циљева Црне Горе у балканском рату био је заузимање Скадра. Она је тај захтјев поставила и пред лондонску амбасадорску конференцију, па је ова посветила прилично времена расправама о овом проблему. Француска дипломатија је показала извјесно разумијевање за ове црногорске захтјеве. Пол Камбон се још на првој сједници конференције супротставио аустроугарском предлогу да се стара граница између Црне Горе и Албаније не мијења, па да Скадар остане у саставу нове Албаније. Он се придружио предлогу Русије — да пи-

¹²³ Димитрије Борђевић, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Београд, 1956; др Љиљана Алексић — Пејковић, *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903—1914*, 561—642; „Материали по истории Франко-руских отношений”, с. 297—300.

¹²⁴ Georges Michon, *L'alliance franco-russe 1891—1917*, Paris 1927, 203/4, 209, „L'Humanité”, 9. октобра 1912, 17. октобра 1912; DAC, MID 1912, br. 2191, Париз 26. октобра 1912; бр. 2207, Париз 30. октобра 1912; „Глас Црногорца”, бр. 49, 22. октобра 1912; „Цетињски вјесник” бр. 7, 23. јануара 1913.

тање Скадра треба препустити директним преговорима Црне Горе и Турске, а понекада се изјашњавао за то да Скадар треба припојити Црној Гори. Осим тога, Камбон је сматрао да, независно од питања Скадра, Црној Гори треба припојити обје обале Бојане. А када је Сазонов био спреман да попусти у вези са Скадром, тако да град припадне Албанији а околина Црној Гори, Камбон је изнио мишљење да је концесија Сазонова претјерана и сувише брза. Но, Аустро-Угарска се упорно супротстављала уступању Скадра Црној Гори, па су силе Антанте морале да попусте, јер нијесу биле вољне да због Скадра загазе у рат и пристале су да Скадар остане Албанији.¹²⁵ Зато су силе сада тражиле да Црна Гора дигне опсаду Скадра и да се повуче са територије Албаније. Пошто Црна Гора није прихватила тај захтјев, на њу је вршен притисак. При том је Француска поступала са много обзира према Црној Гори. Када је Аустро-Угарска упутила флоту у албанске територијалне воде, Француска није одобрила тај једностранни поступак Аустро-Угарске. Осим тога, она се устезала да учествује у поморској демонстрацији против Црне Горе, али је напokon, под одређеним условима, на то пристала. Она је своје учешће у демонстрацији схватила као мјеру надзирања Аустро-Угарске, јер се плашила њене самосталне акције. При том је била против било какве присилне мјере у односу на Црну Гору, у ком су смислу и дате инструкције команданту француског брода који је одређен за учешће у демонстрацији. Француска се супротставила предлогу аустроугарске владе да ако демонстрација не успије да се изврши блокада црногорске и албанске обале. Али када је била принуђена да такву мјеру прихвати, Француска је била против искрцавања трупа и посиједања неког црногорског пристаништа. При том је тражила неки частан излаз за краља Николу, предлажући да Турци Скадар предају великим силама, што Црна Гора није прихватила. Француска се придружила и иницијативи да се Црној Гори као надокнада да зајам који би олакшао њене тешкоће.¹²⁶

И поред свих противљења Црна Гора је ипак заузела Скадар, што је изазвало оштре осуде великих сила. Па и у таквој ситуацији Француска је и даља биле против било каквих присилних мјера, желећи да се спор ријешу мирољубиво. Француски представник на Лондонској конференцији био је против то-

¹²⁵ DAC, MID, 1912, бр. 2201, Париз 30. октобра 1912; Diplomatiscbe Aktenstücke, Erenguisse am Balkan, 13. avgust 1912, bis 6. november 1913, Wien 1914, док. 103. DDF, III сер. Т. V. стр. 310, док. 243; стр. 330, док. 262, стр. 604/5, док. 503.

¹²⁶ DDF III сер. Т. V, стр. 221, док. 182, стр. 232, док. 190, стр. 252, док. 204; стр. 268. док. 213, стр. 311/12, док. 255; стр. 355, док. 335.

га да се Црној Гори пријети силом. Сматрао је да је довољно да се Црној Гори саопшти да заузимање града ни мало не мијења одлуку великих сила, па црногорске трупе треба што прије да евакуишу Скадар.¹²⁷ Супротстављајући се аустроугарским предлозима о искрцавању и употреби силе Пол Камбон је сматрао да умјесто принуде треба пронаћи начин који би краљу Николи омогућио да повољно одговори на њихов захтјев о евакуацији, наиме: да му саопште да ће одмах послѣје евакуације Скадра силе узети у разматрање извјесне компензације које би требало дати Црној Гори. Слично је било и мишљење енглеске владе. Најзад је Лондонска конференција, уз противљење Аустро-Угарске прихватила овај став Француске и Енглеске. На основу тога саопштено је црногорској влади да ће јој силе пружити помоћ да побољша економски положај земље уколико мирољубиво евакуише трупе из Скадра. У противном, биће насилно избачени из Скадра и неће моћи очекивати никакву економску помоћ сила. Француска је прихватила и могућност да Аустро-Угарска сама интервенише, али само у Скадру, а уколико би та интервенција добила шире размјере, могла би имати теже посљедице јер би то пореметило равнотежу на Јадрану, што силе Антанте не би дозволиле. Али до свега тога није дошло, јер је краљ Никола пристао да прихвати захтјев сила и да им преда Скадар. Француска влада је то примила са великим задовољством.¹²⁸

Даљи односи Црне Горе и Француске до почетка првог свјетског рата испуњени су углавном активношћу око реализације великог међународног зајма, који су велике силе биле обећале Црној Гори као надокнаду за евакуацију Скадра и материјалне жртве које је поднијела у балканском рату.

Иако је интересовање Француске у вези са Црном Гором у овом периоду било прије свега окренуто догађајима везаним за балкански рат, њена је дипломатија пратила и унутрашњи политички живот Црне Горе и њене односе са појединим европским силама, у првом реду са Русијом. Француски дипломати у Црној Гори су гајили симпатије према црногорској политичкој опозицији и били су оштри критичари апсолутистичке владавине краља Николе. Али и поред те резервисаности у односу на унутрашње политичке прилике и оштрих критика краља Николе и његове политике, француска влада је за читаво ово вријеме заузимала коректан и благонаклон став према Црној Гори, желећи да је што јаче веже за Србију и Русију, а преко њих и за Антанту уопште, јер су на помолу били крупни догађаји — управо обрачун два свјетска империјалистичка блока.

¹²⁷ Les affaires balkanique T. II, док. 258, DDF, III сер. T. VI, стр. 141—143, док. 388.

¹²⁸ Paul Cambon, *Correspondence* 1870—1924, III Paris, 1946, стр. 41—49, DDF, III сер. T. V, стр. 482, док. 419; Les affaires balkaniques II, стр. 535/6, док. 472; стр. 354, док. 493; стр. 564, док. 504.